

ČESKÁ ZÁKLADNÍ ŠKOLA NA PRAHU 21. STOLETÍ

Od reality k reflexi - od reflexe k realitě

ELIŠKA WALTEROVÁ

20. století spěje ke svému konci. Naše společnost má za sebou devět let dramatických změn, které se projeví i v naší profesionální sféře - ve vzdělávání. Čeká nás další dějství, v němž snad oficiálně vstoupíme do společenství demokratických evropských zemí a potvrdíme svou evropskou identitu. Co přineseme do tohoto společenství, v jehož programu je vzdělávání a celoživotní učení prioritou (EU 1997)? S jakou vizí a strategií vstoupí do 21. století naše škola? Bude vstřícná vzdělávacím potřebám nastupujících generací?

V prostředí pluralitní vzdělávací nabídky se v globálním kontextu dostávají výrazněji do spektra pozornosti problémy základní školy a její postavení jako klíčové ve vzdělávacím systému a v síti nových vztahů, v "ekologii" vzdělávání (Goodlad, 1984). Jako jedna z mála institucí plní základní škola univerzální vzdělávací funkci, může podpořit soudržnost ve společnosti a zajišťovat rovnost vzdělávacích šancí. Připomeňme, že od 60. let je vážně zpochybňován tradiční model školy, založený na předávání kultury a vzorců chování (Coombs, P.H., 1985). Jeho kritika a uvědomovaná krize dospěla ve svém extrému k teorii "odškolštění" (Illich, 1971) a v praxi ke vzniku hnutí domácích škol. S obnovenou ideou celoživotního učení se rozvíjí nová koncepce školy. Cestu k ní otevřela publikace Římského klubu *Učení bez hranic*, jejímž základním pojmem se stalo *inovativní učení* orientované na budoucnost jako změnu.

1. Vize školy

Vize učící se společnosti nepopírá existenci školy pokud přijme nové role a změní svůj etos. Úkolem základní školy má být **vyvážené učení** ve všech oblastech, které člověk potřebuje k pochopení světa a své vlastní identity, k vytváření nástrojů potřebných pro čestný život, osobní rozvoj a pokračování v učení. Úspěšné učení má být založeno na čtyřech pilířích - **učit se poznávat, učit se jednat, učit se žít s ostatními a učit se být** (UNESCO, 1997). Důležitými atributy školy je **otevřený postoj ke změně a partnerství** s rodinou a komunitou. Škola musí také hledat způsoby, jak se stát pro žáky přitažlivější a jak v pevném postoji k hodnotám

reagovat na fenomény reálného i fiktivního světa, jak organizovat znalosti a zkušenosti, jak koordinovat a integrovat učení.

Jaká je vize české základní školy? Máme ji vůbec? Na počátku 90. let bylo formulováno několik komplexních projektů transformace vzdělávací soustavy, obsahující vize shodné s globálními s důrazem na vnitřní, kvalitativní proměnu školy (zvl. NEMES, projekt PedF UK). Nestaly se však předmětem seriózní diskuse, která by směřovala k společným liniím a strategii transformace. Naznačil ji dokument "Kvalita a odpovědnost" (1994), který ale nebyl diskutován a kodifikován jako oficiální program. Dokument zdůrazňuje význam vyváženého základu vzdělanosti pro všechny, varuje před ranou selekcí žáků a upozorňuje na její nepříznivé sociální důsledky a možnou dezintegraci 2. stupně. Počítá s vnitřní diferenciací až individualizací výuky. Zdůrazňuje nutnost odstranění nevyváženosti cílů v oblasti dovedností a postojů, preference encyklopedických vědomostí a nepřiměřenosti učiva. Neopomíná ani potřebu otevřenosti školy a její spolupráce s rodinou a dalšími sociálními partnery.

2. Důsledky vzdělávací transformace pro základní školu

Důsledky transformace dosud nejsou komplexně zachyceny, analyzovány a interpretovány v českém vzdělávání jako celku ani v základní škole zvlášť. O celkové zhodnocení se nyní pokouší sektorová studie *České vzdělávání a Evropa* (informace in: UN 98, 26). Zde zmíním některé změny a jejich důsledky pro základní školu.

2.1 Strukturální změny (9letá ZŠ, 5letý první stupeň). Zvýšila se pestrost institucí poskytujících základní vzdělávání. Ve srovnání s evropskými trendy a požadavkem rovnosti šancí je však regresivní a) zkrácení povinné školní docházky b) raná selekce žáků v 11 letech c) pokračující segregace žáků do zvláštních škol (50 % jich tam nepatří). V tomto ohledu i definování speciálních škol odděleně od školského systému vyvolává oprávněné námitky (UN 98, 25). Stoupající počet žáků odcházejících do nižších ročníků gymnázia (1995 - 15 tisíc, 1997 - 44 tisíc) mění charakter druhého stupně. Experti OECD (1996) upozorňují na možnost negativních důsledků rané selekce pro nevyváženost celého vzdělávacího systému a nerovnost přístupu ke vzdělání. Zvýšením počtu neúplných a malotřídních škol (1997/98 - 40 %) se vytvořily vlídnější podmínky pro děti v menších či specifických lokalitách a vrátily do nich život. Řada těchto škol se však ruší z ekonomických důvodů, což bude mít nepříjemné důsledky zvláště tam, kde škola představuje kulturní a společenské centrum obce.

2.2 Kurikulární změny: Po uvolnění uniformních učebních plánů a osnov, "deideologizaci" kurikula, posílení humanitních předmětů a cizích jazyků získaly ZŠ možnost pro modifikace a alternativy a posílily kurikulární autonomii. Recentralizaci a reduktivními opatřeními o tyto možnosti postupně přicházejí. V období 1993-1997 byl vypracován nový soubor kurikulárních dokumentů - standardy a alternativní vzdělávací programy (jako modely pro školy). Ojedinelé jsou vlastní vzdělávací programy v rámci alternativ a experimentů. Většina škol používá modelový program nebo kombinace více programů. Obecně se projevuje preferování tradiční didaktické koncepce a volba programu Základní škola.

2.3 Inovativní školy: Novým fenoménem v českém školství jsou "inovativní školy". Zatím jde o nepočetnou skupinu škol, které přešly od spontánních dílčích inovací k cílených tvořivým aktivitám a vlastním projektům systémové povahy. Změnily filozofii, tradiční funkce a didaktickou koncepci (např. ZŠ Obříství, Brumovice, Řevnice). I když nebyly pedagogickým výzkumem dosud systematicky analyzovány, dílčí výzkumy (P. Polechová 1997 aj.) prokazují jejich některé rysy shodné s modely školy 21. století, popsány v prognostických studiích. Patří k nim: orientace na osobnostní a sociální rozvoj všech žáků, rozvíjení klíčových kompetencí v učení, kooperativní strategie, mezipředmětové aktivity, vlastní projekt celé školy, otevřená komunikace uvnitř školy, spolupráce s rodinou a místní komunitou, mezinárodní spolupráce.

Inovace jsou realizovány v akčním radiu jednotlivých škol, rozšiřovány neformálními strukturami (PAU, AŘZŠ) a podporovány ze zdrojů mimoškolních či zahraničních. Podpoře vytváření sítí inovativních škol a šíření inovací, využívání jejich programů jako modelů není dosud věnována dostatečná pozornost ve výzkumu i v decizi.

3. Strategie vzdělávací transformace

Připomeňme, že proces vzdělávací transformace byl nastartován s odstupem čtyř desetiletí od hlavní vlny ve vyspělých demokratických zemích. Změny na základní škole byly v prvním období iniciovány zdola a podpořeny nezávislými skupinami. I když byly převážně spontánní, byly syceny výzkumy z 80. let, inspirovány komparativními výzkumy a mezinárodní spoluprací. Ve druhé fázi byla pozitivem nezbytná standardizace, negativem byla nedůslednost v realizaci potřebných kroků k posílení pedagogické autonomie školy. Dosud chybí formulace výstupních cílů a evaluačních kritérií pro základní školu, kritéria hodnocení vzdělávacích programů. V nejbližším období bude podstatné shodnout se na pojetí základního vzdělávání a

jeho cílech, reflektujících nové funkce školy a stanovit zásadní linie a realizační kroky. Nezbytné bude průběžné monitorování a vyhodnocování změn.

4. Stav poznání české základní školy

Co a z jakých zdrojů víme o české základní škole, jejím fungování a proměnách na konci 90. let? Zdroje jsou různorodé - statistiky, srovnávací studie, dílčí empirické sondy a tematické výzkumy, případové studie, mediální reflexe. Argumentovaná komplexní diagnózu nemáme. K dispozici jsou nesourodé a fragmentární poznatky rozdílné hodnoty, spolehlivosti a reprezentativnosti. Snad i proto mohou být výroky o školství tak rozporuplné. Uvedu tři příklady: "Stav našeho školství je katastrofický." (Jan Koucký, UN 98, 23.) "Jsem přesvědčen, že výsledky našeho školství nejsou katastrofální." (Jan Sokol, UN 98, 26.) "Naše školství se nemá za co stydět" (nejmenovaný proděkan fakulty připravující učitele). Hodnotící výroky aktérů vzdělávání jsou nezdědka založeny na přímé zkušenosti, vztahují se ke konkrétní škole nebo skupině škol. Podstatná část mediální reflexe je aspektová, subjektivně, zájmově či skupinově determinovaná. Výroky typu "všechno záleží na učitelích" slyšíme, bohužel, nejen z úst laické veřejnosti.

Ke zdrojům komplexní povahy patří výroční zprávy ČŠI, která ovšem sleduje svá kritéria (např. v hodnocení kurikula se opírá o dodržování zvoleného vzdělávacího programu). Závažným a dosud nevyužitým zdrojem jsou evaluační výzkumy TIMSS a IEA, sociologické, psychologické a etnografické výzkumy. Signalizují podstatné problémy, mj. preferování standardních přístupů, přetrvávající dominanci kvantity nad kvalitou, encyklopedické vědomosti nad zdrojem logického myšlení, značné rozdíly mezi školami a žáky, nepříznivé jsou postoje ke vzdělání a motivace k učení. Relativně pestrá je škála témat výzkumných projektů kateder pedagogiky, doktorských disertací, pozoruhodné jsou i některé diplomové práce. Cenné jsou kauzistiky, kvalitních však nemáme příliš. Školy jsou unikátní, ale potřebujeme zachytit obecné, společné znaky a trendy, najít společný jazyk aktérů. Zachycení společných znaků a trendů je důležité pro vytvoření takového obrazu školy, který může být východiskem pro a) systémová doporučení a opatření, pro strategii rozvoje české základní školy v 21. století b) pro sebereflexi jednotlivých škol c) pro transformaci modelu přípravy učitelů d) pro objektivnější informace ve vlivných médiích.

Reflexi změn ve škole jako instituci v komplexnosti v naší odborné literatuře nenajdeme. Chceme-li pochopit školu, musíme se soustředit na školu jako celek, organismus, v němž změna jednoho prvku mění další, ale pouze systémová změna může změnit kvalitu školy (Goodlad, 1984). Podstatné jsou otázky etosu, funkcí a

hodnot škol, procesů a interakcí probíhajících ve školním prostředí, kurikulu, vztahy ve školní komunitě, charakteristiky aktérů a jejich zázemí, vztahy k rodině, role školy v komunitě a regionální specifika. Důležitá je metodologie. Výzkum vyžaduje interdisciplinární týmy a integrovanou komplexní metodiku. Nezbytné jsou kombinace kvantitativního a kvalitativního výzkumu včetně přímého a zúčastněného poznání.

VÝZVY PRO PEDAGOGICKÝ VÝZKUM

Základní škola jako vzdělávací instituce nebyla dosud v centru zájmu veřejnosti. Její změna není frekventovaným tématem politiky, i když proklamace o vzdělávání jako prioritě jsou v politických programech obsaženy. Je jedním z dluhů pedagogického výzkumu, že neumíme spolehlivě odpovědět na bazální otázky jaká je česká základní škola, jaká jsou její specifika, jaké má možnosti a bariéry ve svém rozvoji.

Potřebujeme: a) syntézu dílčích výzkumů b) reinterpetaci dosavadní reflexe včetně mediální c) vytvoření reprezentativní, empirickým výzkumem podložené komplexní studie o současné základní škole. Tato potřeba je frekventovaně vyjadřována těmi skupinami aktérů vzdělávání, které mají zájem na demytologizaci, demokratizaci a progresivním rozvoji české školy. Je to výzva pro kultivaci metod pedagogického výzkumu i podnět k úvahám o jeho ofenzivnějších strategiích.

Závěrem chci informovat, že v ÚVŘŠ byl vytvořen interdisciplinární tým ve spolupráci s dalšími pracovišti a odborníky, který reagoval návrhem projektu základního výzkumu "Česká škola na prahu 21. století". Budeme rádi, když získáme širší okruh spolupracovníků mezi členy ČAPV.

Odkazy:

- Botkin, J.W. - Elmandrja, M. - Malitza, M.: No limits to Learning. New York, Pergamon Press 1979.
- Coombs, P.H.: The World Crisis in Education. The View from Eighties. New York, Oxford University Press 1985.
- České vzdělání a Evropa. UN 98, 26, s. 13.
- EU: Na cestě k učící se společnosti. Bílá kniha o vzdělávání. Praha, UIV 1997.
- Goodlad, J.: A Place Called School. New York, Mc Graw Hill 1984.
- Illich, I.: Deschooling Society. New York, Harper and Row 1971.

- Machonin, P. - Tuček, M. a kol.: Česká společnost v transformaci. Praha, Sociologické nakladatelství 1996.
- OECD: Zprávy o národní politice ve vzdělávání. Česká republika. Praha, UIV 1996.
- Polechová, V.: Schooling for the Future. Czech Innovative Schools: Roots and Common Features. Paper on OECD Seminar, Hirosima, November 1997.
- UNESCO: Učení je skryté bohatství. Zpráva mezinárodní komise "Vzdělávání pro 21. století". Praha ÚIV 1997.
- Výroční zpráva ČŠI o školním roce 1996/1997, UN 14/15, s. 15-52.
- Walterová, E.: Kurikulum české školy v evropské dimenzi. Praha, ÚVŘŠ 1998 (publikace 1999).

Kontaktní adresa:

Doc. PhDr. Eliška Walterová, CSc.

Ústav výzkumu a rozvoje školství

Pedagogická fakulta UK v Praze

Myslíkova 7

110 00 Praha 1

Tel.: 02/24910514; 21900533

Fax: 02/295561